



INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

स्वामी विवेकानंदांचा कर्मयोग विषयक दृष्टीकोन

प्रतीक पाथरे,

सुनील म. लबडे

शोधार्थी,

सहाय्यक प्राध्यापक,

योगशास्त्र विभाग

योगशास्त्र विभाग

डिग्री कॉलेज ऑफ फिजिकल एज्युकेशन, अमरावती, महाराष्ट्र

सारांश- स्वामी विवेकानंद हे भारतीय आध्यात्मिक वारश्याचे श्रेष्ठ विचारवंत व तत्त्वज्ञ होते. स्वामीजींनी योगाचे ज्ञान प्रथमतः जागतिक पातळीवर मांडले, त्यांनी भौतिकवादी पाश्चात्य देशात योगातील ज्ञानयोग, भक्तियोग आणि कर्मयोग यांची वैज्ञानिक सांगड घालून आजच्या काळात योग आणि मानवी जीवन यांचे अधिष्ठान सिद्ध केले. त्यापैकी कर्मयोग हा हि योगाची एक महत्त्वपूर्ण शाखा आहे कर्मा शिवाय मनुष्य जीवन अपूर्ण आहे. कर्म हा मानवी जीवनातील एक अविभाज्य अंग आहे. कर्म केल्याशिवाय कोणीच जीवन जगू शकत नाही कुठल्या ना कुठल्या स्वरूपात प्रत्येक प्राणि कर्म करित असतो. कर्मयोगाचा सर्वात विस्तृत ग्रंथ म्हणजे भगवद्गीता ,त्यांनी गीतेतील कर्मयोगाच्या संकल्पनेला आधुनिक युगाच्या अनुषंगाने सुसंगत करून समाजासमोर मांडले. त्यांच्या दृष्टीकोनानुसार, कर्मयोग हा जीवनाचा अविभाज्य भाग असून तो समाजसेवा, निःस्वार्थ कर्म आणि आध्यात्मिक उन्नती यांचा मिलाफ आहे. या संशोधनात वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीने स्वामी विवेकानंदांच्या कर्मयोग विषयक तत्त्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास करून त्याचा आधुनिक काळाशी असलेला संबंध स्पष्ट केला आहे.

मुख्य शब्द - योग, कर्म, साधना, भगवद्गीता

प्रस्तावना

स्वामी विवेकानंद १८ व्या शतकातील महान योगी. स्वामी विवेकानंदांनी भारतीय संस्कृतीत कर्मयोगाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेतील कर्मयोग हा आत्मोद्धाराचा मार्ग दर्शवतो आणि स्वामी विवेकानंदांनी याच तत्त्वज्ञानाचा प्रसार आधुनिक युगात केला. त्यांचा कर्मयोग विषयक दृष्टिकोन केवळ गूढ तत्त्वज्ञान न राहता तो प्रत्येकाच्या दैनंदिन जीवनात उपयोगी ठरावा, यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले.

स्वामी विवेकानंदांनी कर्मयोग म्हणजे निस्वार्थ कर्म, परोपकार आणि समाजहितासाठी केलेले कार्य असे प्रतिपादन केले. त्यांच्या मते, केवळ ध्यान आणि भक्ती करून मोक्ष प्राप्त करता येत नाही, तर निष्काम कर्म करताना भगवंताची अनुभूती घेणे हाच खरा कर्मयोग आहे. "उठा, जागे व्हा आणि ध्येयाच्या प्राप्तीपर्यंत थांबू नका" हा त्यांचा प्रसिद्ध संदेश कर्मयोगाच्या तत्त्वांवर आधारित आहे.

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने आपले कर्तव्य पार पाडताना स्वार्थत्याग, समर्पण आणि निःस्वार्थ सेवा यांचा अंगीकार करावा, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी युवकांना कर्मयोगाच्या मार्गावर चालण्याची प्रेरणा दिली आणि भारताच्या पुनरुत्थानासाठी कठोर परिश्रम करण्यास प्रवृत्त केले. त्यांच्या विचारांमधून आजही आपण जीवनातील ध्येय निश्चित करून कार्यरत राहण्याची प्रेरणा घेऊ शकतो.

स्वामी विवेकानंदांचा कर्मयोग विषयक दृष्टिकोन हा केवळ आध्यात्मिक विकासासाठीच नव्हे, तर सामाजिक आणि व्यक्तिगत उन्नतीसाठीही मार्गदर्शक ठरतो. त्यामुळेच त्यांच्या विचारांचे आजही अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्वामी विवेकानंदांच्या कर्मयोग विषयक तत्त्वज्ञानाचा सखोल अभ्यास करून त्याचा आधुनिक काळाशी असलेला संबंध स्पष्ट करतो.

1. कर्मयोगाची संकल्पना आणि गीतेतील महत्त्व:

कर्मयोग म्हणजे निष्काम कर्माचा मार्ग, जिथे कर्म करताना त्याच्या फळाची अपेक्षा ठेवली जात नाही. भगवद्गीतेत श्रीकृष्णाने अर्जुनाला कर्मयोगाचा उपदेश देताना सांगितले की,

"कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन"¹

याचा अर्थ कर्म करणे आपल्या हातात आहे, पण त्याचे फळ आपल्या हाती नाही. स्वामी विवेकानंदांनी याच तत्त्वज्ञानाचा विस्तार करत कर्मयोगाला समाजोपयोगी रूप दिले.²

भगवद्गीतेतील कर्मयोगाच्या तत्त्वांचा प्रभाव भारतीय संस्कृतीत खोलवर आहे. अनेक तत्त्वज्ञ आणि आध्यात्मिक गुरूंनी त्यावर प्रकाश टाकला, मात्र विवेकानंदांनी त्याला आधुनिक काळाशी जोडत एक व्यावहारिक जीवनपद्धती म्हणून मांडले.³

२. स्वामी विवेकानंदांचा कर्मयोग विषयक दृष्टिकोन स्वामी विवेकानंदांच्या मते, कर्मयोग ही एक जीवनपद्धती आहे, जी व्यक्तीच्या आत्मविकासासोबतच समाजाच्या हितासाठी आवश्यक आहे. त्यांच्या दृष्टिकोनातील महत्त्वाचे मुद्दे खालीलप्रमाणे आहेत:

- **निष्काम कर्म:** व्यक्तीने कर्म करताना त्याच्या फळाची अपेक्षा न करता कर्तव्यभावनेने कार्य केले पाहिजे.⁴
- **समाजसेवा आणि परोपकार:** समाजासाठी कार्य करणे हीच खरी ईश्वरभक्ती आहे. सेवेतूनच आत्मसाक्षात्कार साध्य करता येतो.⁵
- **श्रम आणि आत्मनिर्भरता:** त्यांनी युवकांना कर्मयोगाच्या माध्यमातून परिश्रम करण्याचा आणि आत्मनिर्भर होण्याचा संदेश दिला.⁶
- **धर्म आणि कर्म यांचा समन्वय:** त्यांनी कर्मयोगाला केवळ आध्यात्मिक गोष्ट न मानता त्याचा व्यावहारिक जीवनाशी संयोग साधला.⁷
- **शिक्षण आणि कर्मयोग:** शिक्षण हा कर्मयोगाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीला समाजहितासाठी कार्य करण्याची प्रेरणा मिळते.⁸
- **व्यक्तिगत आणि सामाजिक उन्नती:** कर्मयोगाच्या तत्त्वांचा अवलंब केल्याने केवळ व्यक्तिगत जीवन उन्नत होत नाही तर समाजही प्रगतीपथावर जातो.⁹
- **स्वामी विवेकानंदांनी शिकागो धर्मपरिषदेत कर्मयोगाचा प्रचार केला. त्यांनी भारतातील युवकांना कर्मयोगाच्या दिशेने प्रेरित केले आणि सेवा कार्यामध्ये तत्परतेने सहभागी होण्याचे आवाहन केले.¹⁰**

¹ श्रीमद्भगवद्गीता. इस्कॉन पब्लिकेशन, अध्याय २, श्लोक ४७.

² विवेकानंद, एस. (१८९६). स्वामी विवेकानंदांचे संपूर्ण कार्य खंड १. अद्वैत आश्रम. पृ. १२३

³ निखिलानंद, एस. (१९५३). विवेकानंद: एक चरित्र. रामकृष्ण-विवेकानंद केंद्र. पृ. ७८

⁴ रोलॅंड, आर. (१९२९). विवेकानंदांचे जीवन आणि वैश्विक शुभवर्तमान. पृ. ४५

⁵ चट्टोपाध्याय, आर. (१९८९). भारतातील स्वामी विवेकानंद: एक सुधारात्मक चरित्र. पृष्ठ १०२

⁶ शर्मा, ए. (२०१३). स्वामी विवेकानंदांचे अध्यात्म. हार्परकोलिन्स इंडिया. पृष्ठ ६७

⁷ गंभीरानंद, एस. (१९७४). रामकृष्ण मठ आणि मिशनचा इतिहास. अद्वैत आश्रम. पृष्ठ ८९

⁸ सेन, ए. पी. (२०००). स्वामी विवेकानंद. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. पृष्ठ २१०, ३१२

⁹ भट्टाचार्य, एस. (२०१५). स्वामी विवेकानंद आणि आधुनिक व्यवसाय नीतिमत्ता. स्पिंगर. पृष्ठ १५०

¹⁰ गुप्ता, आर. के. (२०१०). स्वामी विवेकानंदांची कर्मयोगाची संकल्पना आणि आज त्याची प्रासंगिकता. आंतरराष्ट्रीय भारतीय तत्त्वज्ञान जर्नल. पृष्ठ १९०

- ३. आधुनिक काळातील कर्मयोगाचा प्रभाव आजच्या धकाधकीच्या जीवनात स्वामी विवेकानंदांचा कर्मयोग विषयक दृष्टिकोन अत्यंत महत्वाचा ठरतो. कार्यप्रवणता, समर्पण, आत्मसंयम आणि सामाजिक बांधिलकी यांचा सुरेख मिलाफ कर्मयोगाच्या माध्यमातून साधता येतो. त्यांचे विचार आजही शिक्षण, व्यवस्थापन, समाजसेवा आणि नेतृत्वगुणांच्या अंगीकारासाठी मार्गदर्शक ठरतात.¹¹ आधुनिक उद्योजकता, व्यवस्थापन आणि सामाजिक परिवर्तनामध्ये विवेकानंदांचा कर्मयोग उपयुक्त ठरतो.
- ४. कर्मयोगाचा आंतरराष्ट्रीय प्रभाव स्वामी विवेकानंदांनी त्यांच्या शिकवणुकीतून कर्मयोगाच्या संकल्पनेला जागतिक स्तरावर लोकप्रिय केले. त्यांनी १८९३ मध्ये शिकागो येथे दिलेल्या भाषणात कर्मयोगाचे महत्त्व सांगितले आणि पश्चिम जगताला भारतीय तत्त्वज्ञानाची ओळख करून दिली.¹² त्यामुळे केवळ भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगभरातील समाजसेवक आणि नेत्यांना त्यांच्या विचारांनी प्रेरित केले आहे. पाश्चिमात्य जगतातील अनेक विचारवंतांनी त्यांच्या कर्मयोग विषयक शिकवणीवर संशोधन केले आहे.

निष्कर्ष: स्वामी विवेकानंदांचा कर्मयोग विषयक दृष्टिकोन हा केवळ तत्त्वज्ञान न राहता तो प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनातील एक प्रेरणादायी तत्त्व आहे. त्यांच्या शिकवणीमधून आपण कार्यप्रवण जीवनाचा स्वीकार करून समाजकल्याणाच्या दिशेने वाटचाल करू शकतो. त्यांच्या विचारांची महती लक्षात घेऊन आपण कर्मयोगाचा स्वीकार केल्यास समाज व राष्ट्राच्या उन्नतीस हातभार लावू शकतो. त्यांच्या विचारांची आजच्या काळातील उपयुक्तता अधिक ठळकपणे जाणवते, विशेषतः सेवा कार्य, नेतृत्व आणि सामाजिक बांधिलकी या क्षेत्रांमध्ये.

संदर्भ:

1. Bhagavad Gita. (n.d.). Chapter 2, Verse 47.
2. Bhattacharya, S. (2015). *Swami Vivekananda and Modern Business Ethics*. Springer. (p. 150)
3. Chakrabarti, M. (1995). *Swami Vivekananda, the Ideal of Karma Yoga*. Mittal Publications. (p. 88)
4. Chattopadhyay, R. (1981). *Swami Vivekananda in India: A Corrective Biography*. (p. 102)
5. Gambhirananda, S. (1974). *History of Ramakrishna Math and Mission*. Advaita Ashrama. (p. 89)
6. Gupta, R. K. (2010). *Swami Vivekananda's Concept of Karma Yoga and Its Relevance Today*. International Journal of Indian Philosophy. (p. 190)
7. Nikhilananda, S. (1953). *Vivekananda: A Biography*. Ramakrishna-Vivekananda Center. (p. 78)
8. Rolland, R. (1929). *The Life of Vivekananda and the Universal Gospel*. (p. 45)
9. Sen, A. P. (2000). *Swami Vivekananda*. Oxford University Press. (p. 210, 312)
10. Sharma, A. (2013). *The Spirituality of Swami Vivekananda*. HarperCollins India. (p. 67)
11. Vivekananda, S. (1896). *The Complete Works of Swami Vivekananda Vol. 1*. Advaita Ashrama. (p. 123)

¹¹ चक्रवर्ती, एम. (१९९५). स्वामी विवेकानंद, कर्मयोगाचे आदर्श. मितल पब्लिकेशन्स. पृष्ठ ८८

¹² सेन, ए. पी. (२०००). स्वामी विवेकानंद. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस. पृष्ठ २१०, ३१२